

СМЪРТТА НА ВАСИЛ ЛЕВСКИ — МИТ И РЕАЛНОСТ ЗА ЛИТЕРАТУРАТА НИ

РАДОСЛАВ РАДЕВ

Проблема за смъртта най-често свързваме с подвига и саможертвата на героя в името на родината и социалната справедливост. Отношението на българина към нея според Ефрем Каранфилов се „откроява в някои представи за земята, за името, за гробовете и най-вече при борбата за свобода“¹. И затова ние сме особено чувствителни, когато разглеждаме въпросите за смъртта на нашите национални герои. Споровете около последните мигове на много от тях все още не са заглъхнали и с времето все по-трудно става да се открие митичното от реалното.

Това е така, защото в представата за саможертвата на бунтовника народът е влагал и своето виждане, което невинаги се свързва с действително станалото. Съществено за него е да изведе от смъртта на юнака прераждането, да улови онзи белег на безсмъртието, който да бъде близо до живота му, за да съхрани историческото му битие. Спомена за гибелта и гроба на цар Иван Шишман народът е запазил чрез преданието за светата вода, която е потекла от мястото, където е бил убит. На гроба на невеста Ружа, хвърлила се от скалата, за да се отърве от потурчване, пониква ружа; където са се жертвували други хубави моми, търсейки спасение от поругаването, потича лековита вода, пораства бръшлян или на мястото правят сбор — един празник като обричане във ярност към мъртвия. Камъкът, върху който е убит Дельо войвода, всеки петък пуска роса, а на „великий петък плаче със сълзи“². В живота на народа тези „велики петъци“ са много, но в смъртта на юнака, както забелязваме, не е вложен сетният, безнадеждният край. Чрез фантазно-образното героят е превъплътен в нещо близко, земно и вечно. „Така различните митологични символи, обреди, религиозни представи са запазили българина в неговата духовна затвореност и са го спасили от въздействия, които биха го погубили.“³

Но странно защо в представата си за смъртта на Васил Левски народът не разгръща въображението си. В народните песни и предания, свързани с Апостола, не се срещат „легендарни и фантастични елементи“. Иван Койнаков обяснява това с късното възникване на творбите, както и със стремежа на разказвачите „към реализъм в повествованието“, с „желанието им да придадат историческа документалност на разказите“⁴. Причината за малкия брой песни Христо Вакарелски вижда в конспиративността, която е бил длъжен да спазва Левски като създател на вътрешната революционна организация, а така също и във всеобщата скръб, която обхваща народа след

¹ Е. Каранфилов. Българинът и срещата му със смъртта. — Социологически проблеми, 1986, кн. 2, с. 73.

² Българска народна поезия и проза. Т. 7. С., 1983, с. 61.

³ П. Зарев. Българска народопсихология и художествена литература. С., 1983, с. 157.

⁴ Ив. Койнаков. Затуй им петят песента (Васил Левски и Христо Ботев в народните песни и предания). Пловдив, 1982, с. 124.

неговото обесване. „Ужасът или риданието вече не е поезия.“⁵ Безспорно в това има истина, тъй като и народните песни и предания, и спомените за Апостола, и пресъздаването на образа му в литературата ни дават ясна представа, че неговата смърт е предизвикала първата велика национална безутешност на нашето Възраждане и националноосвободителни борби. От този ден жените в с. Войнягово се забраждат с черни кърли, палят свещи и прегръщат мястото, „откъдето Левски е пял, като е бил даскал в селото“⁶. Творбата на Христо Ботев се пее с тъжна мелодия, а скритом от ръка на ръка минава портретът на Левски. И така из цяло Българско, за да тръгне преданието, че той е жив и не е заловен от турците.

Литературата също създава своя мит за Апостола и не е странно, че той се свързва със смъртта му. В народното съзнание обесването на Васил Левски се покрива с историческата памет за бесилката, на която са увисвали най-достоините и, както пише Любен Каравелов, в България няма „нико една крачка земя, под която да не лежи някой посечен или обесен българин“ („Дончо“)! В поемата си „Караджата“ Вазов я нарича „елемент ужасен в народната скръб“. Може би именно поради това тези писатели, както и Христо Ботев, в поезията си извеждат бесилката до символ на страданието и възкресението, извисяват я до християнската легенда за разпятието⁷. Но в документалната и художествената проза проблемът за смъртта на Левски се разглежда в друг план — съществено място се отделя на опитите му да се самоубие и на обесването на полумъртвия труп. До 40-те години на XX век версията за самоубийството е толкова разпространена в нашата проза, че добива популярността на легенда. Жечко Попов приема, че това е твърдение на „буржоазните историци“, и търси в картината на Борис Ангелушев „Обесването на Васил Левски“ опровержение на това твърдение⁸. Но това не е само мнение на буржоазните ни историци — то се оформя през 80-те години на XIX век и отразява някои промени, настъпили в психиката на българина под влияние на националноосвободителните борби. И макар образът на Апостола да е сравнително добре проучен в нашата литературна наука, досега мотивът за самоубийството не е поставян на внимание⁹. Ето защо ние ще се опитаме да дадем известно обяснение на този въпрос, като имаме предвид документалната и художествената проза, отразяващи смъртта на Васил Левски.

Според Антон Страшимиров самоубийството „като борчески жест е безстрашие пред неизвестността на смъртта“. Той смята, че след японците най-лесно се самоубиваме ние, българите. „И се самоубиваме при подвиг, в борби, сред дела.“¹⁰ Ефрем Каранфилов защитава това мнение на известния ни писател, като допълва: „Българите се самоубиват най-често като изпълняват своя дълг. Тяхното самоубийство е продължение на борбата.“¹¹ Посочените автори търсят в самоубийството героичния му израз. Но невиняги в историята на народа този начин на лишаване от живот се е възприемал в неразривна връзка с борбата за правда. В народното творчество ние не го срещаме често. По време на робството в съзнанието на българина под влияние на християнската религия се изгражда представата за греховността на самоубийството. И чак през 70-те години на XIX век, в разгара на революцията, настъпва промяна в мисленото му. Най-добра представа за това ни дават „Записките“ на Захари Стоянов. На тях ще се спрем по-подробно, тъй като летописецът има пряко отношение към съз-

⁵ Х р . В а к а р е л с к и . Защо няма народна песен за Васил Левски. — Младешка искра, г. XVIII, 1945, бр. 6.

⁶ И в . К о й н а к о в . Цит. съм., с. 179.

⁷ По този въпрос вж. Р . К о л а р о в . Обесването на Васил Левски и поетиката на Ботев. — Литературна мисъл, 1978, кн. 1, с. 67.

⁸ Ж . П о п о в . Васил Левски в българското изобразително изкуство. С., 1976, с. 37.

⁹ Вж. С т . П . В а с и л е в . Образът на Левски в художествената ни литература. — В: Възпоменателна книга. Васил Левски 1837—1873—1937. Пловдив, 1937; С т . К а р а к о с т о в . Левски и нашите големи писатели. — В: Левски и Общи. Исторически образи. С., 1942; Е м . Г е о р г и е в . Образът на Васил Левски в българската литература. — В: Велик и безсмъртен. Пловдив, 1973; П . Т о т е в . Левски в творчеството на Вазов. — В: Книги за препрочитане. С., 1979.

¹⁰ А . С т р а ш и м и р о в . Книга за българите. С., 1918, с. 67.

¹¹ Е . К а р а н ф и л о в . Цит. съм., с. 86.

даването на мита за опитите на Апостола да сложи край на живота си, като удря глава в стената на килията.

Когато Ангел Кънчев се самоубива, младият Захари е в Русчук и е потресен от постъпката на революционера. „Хората ги бият до умиране, затварят ги за по петнадесет години в тъмница или до живот, но пак не се решават да турят край на живота си, а следват да търпят като волове и се молят твърде унижително за пощада.“¹² Представите на Захари Стоянов все още се свързват със знанията, които е получил от религиозните книги „Изповедникът“ и „Митарствата на блажена Теодора“, и ето защо поглежда със страх на саможертвата на Ангел Кънчев, тъй като „самоубийците са лишени на оня свят от всякакво блаженство“, телата им не се опяват и са осъдени на вечно мъчение. Но след като се свързва с революционния комитет в Русчук, Захари Стоянов намира разрешение на тази „трудна задача“, заради която преди това е взел да чете „разни книги“. Тогава той вижда в самоубийството на революционера един героичен акт, чрез който се отхвърля старият християнски канон, тъй като законите на въстанието са други. По-късно мемоаристът приема тази саможертва като проява на висше революционно съзнание. Ето защо след Освобождението е първият, който събира „Имената на българските въстаници, които са посягали сами на живота си“ (1881), между тях нарежда и Левски.

Захари Стоянов изхожда от устава на БРЦК, в който се уточнява, че апостолите „в случай на нужда, когато видят, че ще влязат в ръцете на неприятеля, да убиват сами себе си“. Но авторът се сеща за малко въстаници, които се самоубиват при тези обстоятелства. Причината той вижда в това, че „тая строга и немилостива девиза не може да стане идеал в слабите и малодушни характери...“¹³ Като проява на решителност се опитва да представи Захари Стоянов опитите на Левски за самоубийство. Апостола е победил потисниците, тъй като не се е оставил да изпълнят присъдата, и затова в „лицето на желатите наместо радост изобразявала се скръб“. Поругаването на тялото на революционера не може да се осъществи от поробителя, защото на бесилката „безчувствен труп без никакви движения шял да повиси“¹⁴. За поробителите е съществена публичността на обесването, при което може да се покаже омразата към роба и неговата нищожност, жертвата да се заплюва, да се хвърлят кал и камъни, да се проклина този, който е дръзнал да смути спокойствието на правверните. Ето от какво според З. Стоянов ги е лишил Левски с опита си за самоубийство — няма да видят „гърченето на юнашкото тяло върху бесилницата“, нито „разкривения поглед на орловите очи“. Така в съзнанието си той спасява Апостола от оскверняване.

За да изведе по-последователно и убедително идеята си за самоубийството, Захари Стоянов разказва и други случаи, когато Дякона е бил решил да сложи край на живота си. Според него Апостола още при арестуването му в Пловдив е поискал от зет си отрова и нож, „с които той искал да посегне на живота си, в случай че захванат да го мъчат да изказва политически работи“¹⁵. Авторът не пропуска да отбележи, че по-късно Левски винаги е носел отрова в себе си, за да я глътне, „когато се види в опасно положение“. Така също смята, че честолюбието и юнашкото сърце на Левски не биха го оставили да изживее робското унижение „да го разкарват от град на град, да тържествуват отгоре му пияните кетипи и кръстените турци...“¹⁶ Дори самите заптиета, както споменава Захари Стоянов, по инструкция на поп Кръстьо не смеят да оставят Левски сам в стаята, за да не се самоубие.

Естествено е да възникне въпросът, дали за книгата си „Васил Левски“ (1883) и по-точно за смъртта на Апостола Захари Стоянов се е доверявал на спомените на очевидци. Иван Унджиев го обвинява, че не е посочил никакви данни за опитите на Левски да сложи край на живота си, „а и не би могъл да ги посочи“. Подобно твърдение за

¹² З. Стоянов. Записки по българските въстания. С., 1977, с. 90.

¹³ З. Стоянов. Съчинения. Т. II. С., 1965, с. 5.

¹⁴ З. Стоянов. Васил Левски (Дяконът). С., 1982, с. 108.

¹⁵ Пак там, с. 42.

¹⁶ Пак там, с. 103.

него е наивно и невярно¹⁷. Според нас летописецът не се е доверявал толкова на спомени (макар че когато уточнява други факти от биографията на Дякона, се позовава на Хр. Иванов, Иван Арабаджията, П. Попов и др.), колкото е изграждал художествена идея за самоубийството като висша проява на революционно съзнание и я е извеждал от някои отличителни черти в характера на Апостола.

Косвено свидетелство за това, че Захари Стоянов прибегва до белетристични похвати, откриваме и в признанието му пред Никола Обретенов след публикуването на биографията му за Христо Ботев. „Когато отпосле, след напечатването на Биографията — пише Н. Обретенов, — го запитах, защо е написал, че Ботев е ударен в челото, той ми отговори: За по-голям ефект.“¹⁸ Но когато е изграждал художествената си идея за самоубийството на Васил Левски, Захари Стоянов е станал изразител на мисленето и психиката на българина по това време и по-късно — иначе трудно бихме могли да си обясним нейната популярност чак до 40-те години на XX век. Интересно е, че тя не остава в сферата на литературата и художествената условност, а в определен период от време носи пълноценността и на исторически факт. В това отношение можем да я сравним с художествените идеи, които Иван Вазов влага в поемата си за Левски. Тази връзка между творческо въображение и историческа достоверност много добре е уловена от Вера Мутафчиева в книгата ѝ „Процесът 1873“ — в спора между младия човек и учения. Оригиналният увод на авторката е породен именно от това, че при разкриване живота и личността на Васил Левски в нашето съвременно съзнание са заложени много художествени представи за него, които в някои случаи се оказват по-дълбоко залегнали у нас от самите исторически факти. „Какъв труд за нас беше — казва ученият — да убедим българите. . . , че Левски не е мъчал. Защото нали „един ответ даде и едно мъчание“. Българите са потресени, когато откриват в отговорите му имена. На вече забягнали в чужбина деца, разбира се. Защото нали: „Аз съм Левски, ей ме на, и ничие име той не спомена.“¹⁹

По същия начин и художествената идея на Захари Стоянов за самоубийството на Васил Левски заема трайно своето място в съзнанието на българина за един продължителен период от време. А това, че тя е била близка до психиката му, след като е преживял Старозагорското и Априлското въстание, можем да открием пак в „Записките“ на Захари Стоянов. След самоубийството на Тодор Каблешков никой от свещениците и жителите на Габрово не се сеца да прояви християнския си морал по отношение на народния герой. Опяването и погребението му се извършват с дълбока почит към Апостола, защото виждат в негово лице „всеобща жертва“. Националноосвободителната борба е променила мисленето на народа и той по нов начин възприема „свещеността“ на личността, която отдава живота си пред олтара на родината.

Интересни резултати дава и един паралел между революционера летописец и Левски. Смятайки самоубийството за висш революционен акт, Захари Стоянов не прибегва до него. Престоят му в затворите е истинска борба за спасяване на собствения му живот — съставя цяла програма „от лъжи и измислици“, премерва поведението си до най-малката подробност, разчитайки на великолепно познаване психиката на турците — така се отървава от дървото и бесилката. Когато е в Пловдивския затвор, в началото изпитва срам да го видят жив другарите му, след като се е клел, че ще умре за свободата, но като вижда, че и другите са търсели спасението, добива „малко нравствена сила“²⁰. В таланта на Захари Стоянов е заложена искреността на признанието за слабостите на човешката му натура. В образа на Левски той като че ли вражда всичко онова, до което сам не може да се извиси. А това извисяване минава и през смъртта.

¹⁷ Ив. Унджиев. Апостолът на свободата. С., 1961, с. 116. Вж. к. Васил Левски. Биография С., 1980, с. 348.

¹⁸ Н. Обретенов. Спомени за българските въстания. С., 1970, с. 278.

¹⁹ В. Мутафчиева. Процесът 1873. С., 1972, с. 10.

²⁰ З. Стоянов. Записки по българските въстания, с. 853.

Ясно е, че художествената идея за самоубийството на Васил Левски съдържа три основни момента: ново разбиране за саможертвата в името на родината, което е дошло вследствие промяната в съзнанието на българина по време на националноосвободителните борби; качествено нова личност, която има по-висша представа за чест и достойнство; избягване поругаването, което публичността на бесилката в Турската империя предполага, особено ако осъденият е християнин. Тази художествена идея на Захари Стоянов става популярна не само сред авторите на живописи за Апостола — Л. Стоянов, П. Драганов, Д. Годоров, Н. Станев, Ив. П. Орманджиев, В. Иванов, Т. Атанасов и др., но и сред авторите на белетристични творби до 40-те години на XX век — Цв. Минков — „Васил Левски“ (част I и II — 1932—1933), Г. Савчев — „Дякон Левски“ (1933) и др.²¹

Цветан Минков подхожда амбициозно към задачата си, но не успява да изгради силна и вълнуваща картина, пресъздаваща смъртта на Левски. Той застъпва мнението, че Апостола е бил тежко болен още преди да го отвеждат в София, и поради това, че е на легло, съдиите го посещават в затвора. Краят на Левски в романа е много тягостен, тъй като след самоубийството писателят непременно иска да представи, че турците са обесили „истински труп“. Към това се стреми в романа си и Георги Савчев. Той изгражда един неубедителен образ на Апостола, тъй като го включва в приключенска рамка, като не са спестени и подробни описания от интимния живот на вуйчото хаджи Василий, а и на самия Левски. Смешни и курioзни са някои места, свързани с пребиваването на Левски в Белград — например народните песни, които пее на бала на сръбския дворец хайлайф, където разплаква благородните дами и самия княз Михаил. Прекалено много се занимава и с престоя на Васил Левски в манастирите и с вербуването на монахините за революционното дело. За Г. Савчев самоубийството е „великият миг“ на Апостола, в който „той вижда светлината на възкръснатата из робството клета България“²². Не са убедителни виденията на героя, чрез които той си представя собствената си смърт, поругаването на тялото му. Всичко това е резултат от погрешната концепция за образа.

През 30-те години на XX век, когато се чествува стогодишнината от рождението на Апостола, се публикуват спомени, в които се уточнява, че не „полумъртъв, а бодър е отведен Левски на бесилката“²³. Следствие на това както в историческата наука, така и в литературата след този период мотивът за самоубийството не е така популярен. Срещаме го в поемата на Георги Хрусанов „Дяконът с небесните очи“ (1948) и в романа на Стефан Дичев „За свободата“ (част I—II, 1954—1956). Проблема за самоубийството Дичев разглежда във връзка с образа на Стефан Караджа, но ние го споменаваме, тъй като са интересни разсъжденията на Васил Левски по този повод д. В разговор между Левски и баба Тонка става ясно, че Караджата се е самоубил — „забрали му да пие заради раните, а той нарочно цяла стомна изпил...“ „Няма да ме видите, рекъл, жив на бесилката.“ Баба Тонка разнася тази вест сред българите в Русчук. Властите разбират, че населението им се подиграва за това, че са обесили Караджата мъртъв и преждевременно свалят трупа на войводата от бесилката. С това героят побеждава своите мчители. Левски разсъждава по този повод: „Да, ето го истинското, достойното отмъщение на Караджата! Ето я и оная жива сила, оная неудръжими води, които бликат из недрата и които трябва да бъдат събрани в едно, та да потекат към целта си между сигурни и родни брегове.“²⁴ Левски одобрява постъпката на Караджата, вижда в нея възможност за отмъщение, за подигравка и победа над поробителите: „Войводата не ви се даде. И мъртъв, той пак ви се надсмива!“ Така Стефан Дичев, както и неговите предходници, развива идеята за свободната воля на революционера, който избира сам своята смърт.

²¹ По този въпрос вж. и А. Л. Бурмов. Последните дни на Васил Левски. — В: Избрани произведения. Т. II. С., 1974, с. 274.

²² Г. Савчев. Дякон Левски. С., 1933, с. 428.

²³ Левски в спомените на съвременниците си. Събрал и изследвал Стефан Каракостов. С., 1973, с. 496.

²⁴ С г. Дичев. За свободата. С., 1964, с. 439.

Мотивът за самоубийството на Васил Левски в почти всички разгледани творби е свързан с мотива за поругаването на юнака. Някои автори дори приемат, че Апостола слага край на живота си, за да не бъде поруган по пътя към бесилката от турското население. Страшно и уничително поругаване на героя е залегнало болезнено в народното съзнание. Запловането на отрязаните глави на бунтовниците, проявата на варварските страсти на турците, когато отвеждат на бесилката българин, е свивало сърцето на роба, защото това е било гавра над самия него. В народната песен раненият в челото Стефан Караджа моли Хаджи Димитър да му отреже главата, за да я спаси от поругаване:

Вучо ле, вучо Димитре,
извади остра чекия,
та ми главата отрежи —
турци да ми я не режат
и с нея да са не смеят;
това йе глава войвотска!²⁵

Турското население е било много настървено, когато е трябвало да изразява омразата си и своето превъзходство над поробените българи. Тази често срещаща се ситуация Г. Савчев използва, за да изгради по-плътен образа на Левски. Романът започва с тържествено шествие на турската потеря, която разнася на колове главите на трима хайдути. Юношата Васил не издържа да гледа как турчетата замерват с кал и камъни свещените глави и влиза в бой с тях. Властта държи няколко дена главите на площада, за да се намери някой, който ги познава. Страшно и тежко е зрелището. „През целия ден българските къщи бяха запустели. Нито една жена не се мярна на прозорците. През целия ден черковната камбана отмерваше бавните си удари; протяжно олакваше, сякаш споделяше с небето своята печал за трагичната кончина на тримата комити и молеше закрилата над останалите живи роби. . .“²⁶ Тези три глави на площада сякаш са разсекли битието и душата на младия Васил, защото след смъртта на тези юнаци е дошло най-страшното — гаврата с тях. Той ще го запомни за цял живот. И когато го осъждат в София, картината на унижението отново ще изплува в съзнанието му, за да си представи и своята смърт като поругаване — „ще замерват с камъни тялото ми и ще се кискат, ще се веселят. . . Дори и малките циганчета и турчета ще могат да си поиграят и замерват с кал върху ми. . .“²⁷ Това видение събужда желанието му да се самоубие. Г. Савчев възприема бесилката преди всичко като нравствено, а не като физическо наказание. Ето защо за него е страшен моментът, в който Левски ще се окаже не сред свои — ще бъде обесен не сред сънародниците си, а сред „жадната за зрелище тълпа“ на господстващата народност.

В анализираните творби писателите като че ли не разчитат на историческата зрелост на народа, който ще дойде, за да отдаде последната си почит към своя Апостол. Бесилката е винаги сред тълпата на чуждите, а не сред страданието на своите. Интересно е да се отбележи, че публичността на бесилката дава възможност за проявите на съзнанието на поробителя и поробените. Когато отвеждат Бачо Киро Петров към бесилката, той е не само сред зlostната тълпа на турците, но и сред българите, които не стоят пасивни. „Жените-българки, струпани на прозорците, високо проклинаха турските джелати, оплакваха скъпите жертви, а някои заканително махаха ръце и със сълзи на очи ги изпращаха. . .“²⁸

Но при обесването на Васил Левски не е така — както в документалната, така и в художествената проза авторите се стремят повече да докажат, че българи не са присъствували в този страшен момент. По всяка вероятност това отново е свързано с мотива

²⁵ Народни умотворения и народопис. XLVI. С., 1953, с. 35.

²⁶ Г. Савчев. Цит. съч., с. 9.

²⁷ Пак там, с. 423.

²⁸ Неофит Бозвели, Г. С. Раковски, Добри Чинтулов, Бачо Киро Петров, Васил Друмев в спомените на съвременниците си. С., 1979, с. 465.

за поругаването — поробените да не присъствуват на „сеира“, който си устройват турците. За Захари Стоянов Левски е сред „отделение заптии“, заобиколен е от „стотина шикове и голи сабли“ и нито един българин. Във „Видрица“ на поп Минчо Кънчев шопите с нищо не са по-различни от циганите, които „у бесилката зяпаха“. В романа на Цв. Минков „Васил Левски“ българите също са представени безлични и в едно изречение: „Виждат се и селяни.“ И в народната песен Стоян отива да види юнака, след като турците са напуснали, и когато се оглежда:

Около мене, мале ле,
нигде си никой немаше,
далек ми очи видях. . .²⁹

Писателите съзнателно се стремят да засият този момент, за да представят пътя на Левски към неговата голгота като път сред чужди. В известна степен това е и стремеж за търсене на историческата правда — в много от спомените се отбелязва, че Левски е бил „обиколен от турски войници, от много турча и кадъни, които го ругаели“³⁰. Някои биографи дори стигат до крайност, като твърдят, че „ни един българин не присъствува на това мрачно тържество“³¹. Авторите пишат това едва ли не с гордост. Ние вече посочихме, че бесилката в Турската империя е публично поругаване на „гяурина“, но къде съзрява историческата мъст на поробения, ако не в трагичните за него часове, когато присъствува на смъртта на юнака, роден от неговата плът. Тази идея се опитва да прокара в драмата си „Левски“ (1937) Иван Вельов, но с недостатъчна художествена сила и пълноценност — от бесилката на Левски Михаил тръгва на среща със заместника му Атанас Узунов, за да остане живо делото на Апостола.

По-късно белегистиката ни решава въпроса за отношението на българина към бесилката, макар и да не го свързва с образа на Левски. Великолепно е показал историческото съзряване на народа Димитър Талев в романа „Преспанските камбани“, когато турската власт осъжда Райко Вардарски. Ще цитирам целия момент, тъй като това е естетическото решение на проблема в литературата ни:

„Веднага щом мина глашатаят и заглъхна зловещият му глас, улиците по християнските махали пак се оживиха.

- Ще отидем ли да гледаме. . .
- Грехота е да се събираме там на сеир!
- Грехота е и срамота! Учителят ще ни види. Какво ще си помисли за нас, милият. . .

— Да бехме отворили барем чаршията. . .
Тогава излязоха някои по-млади мъже, от улица в улица:
— Хайде сички на атпазар! Как ще оставим учителя? Излезли са там сички турци. . . и кадъните им, а ние тука. . . . Сам ще умре между них. Ще се ругаят те с него и как ще го оставим самичък в последния му час! Хайде сички. . . .

Потекоха цели потоци народ към атпазар. Мълчаливо бързаха навъсени мъже, а много от жените, и по-млади между тях, бяха се превързали с черни кърпи; ходеха и нареждаха някои от тях, плачеха на глас. . .³²

Това противоречие между млади и стари е всъщност противоречие между едно натрушано във вековете на робството чувство за греховност, когато се присъствува на „сеира“ — поругаването на юнака от турците, и мирогледа, който носят младите — те ясно съзнават, че смъртта е част от борбата за свобода, че публичността на бесилката не би следвало да бъде публичност на поругаването, а на техните идеи, на великите идеи за свобода. Защото са клетвени думите на революционера, преди да си сложи вжето: „— За свободата загивам аз и не жала!“ Трудно е да си обясним защо, когато в литературата се пресъздава смъртта на Левски, публичността на обесването не се из-

²⁹ Ив. Койнаков. Цит. съч., 66—68.

³⁰ Левски в спомените на съвременниците си. С., 1973, с. 482.

³¹ Л. Стоянов. Васил Левски. С., 1930, с. 77.

³² Д. Талев. Съчинения. Т. 4. С., 1973, с. 564.

ползува в този смисъл. Когато създава своята „Епопея на забравените“, Иван Вазов не използва възможността Апостола пред бесилото да се обърне към народа си, за да произнесе заветните думи. Защо? За да бъде близо до историческата правда ли? В поемата си „Караджата“ обаче Вазов не я спазва — много от спомените за смъртта на войводата уточняват, че или е умрял в затвора от раните си, или е обесен полумъртъв. Но в творбата на Вазов Караджата отправя своите последни думи към смълчания народ, дошъл да изпрати юнака. Речта му е вълнуваща и чрез нея поетът постига силно патриотично въздействие върху читателя:

Прощавайте, братя, отивам сега! . . .
Сълзи не ронете за мен тоя път,
ами се гответе и вие за смърт,
защото настаха нови времена,
в кои на кръвта се не дава цена
и гробът е по-мил нежели позорът,
за всички, шо мислят и честно се борят.²³

Тази ситуация обаче не откриваме в поемата „Левски“, а и в нито едно от произведенията, които разгледахме. Обяснение за това може да се потърси в стремежа на писателите да подсилат чувството за безутешност от загубата на великия революционер. От една страна, това може да е под влиянието на Ботевото стихотворение „Обесването на Васил Левски“ — много от животописите на Апостола завършват с него, — а също така и някои художествени творби, например пиесата на Иван Вельов „Левски“ (1937), на Магда Петканова „Апостолът на свободата“ (1966) и др. Но, от друга страна, което е по-същественото, произведенията отразяват скръбта на народа, който не може да прежали своя „един син“. В съзнанието ни той остава като Великата жертва. В поемата си Вазов извежда символите на жертвеността, които са залегнали в паметта на човечеството: за Прометей — „стръмната скала“, за Сократ — отровата, за Ян Хус — кладата, за Христос — „кръста на Голгота“. Към тези символи Вазов приобщава най-яркия израз на българската жертвеност — бесилото на Апостола. Така поезията — творбите на Л. Каравелов, Хр. Ботев и Ив. Вазов, чрез освещаване на бесилото, а документалната и художествената проза — З. Стоянов, Цв. Минков, Г. Савчев и др., чрез мотива за самоубийството извеждат всъщност една и съща идея — идеята за Великата жертва и нейното безсмъртие. Така се ражда българският мит за Христос — за най-чистия, най-праведния, възкресил „своята майка мила“ (Л. Каравелов) — България.

Художествената идея за самоубийството на Васил Левски, така тясно свързана с мотива за поругаването му, за която най-голям дял има Захари Стоянов, не се заражда самоцелно в литературата ни. Анализираните произведения показват, че тази идея е свързана с промяната в психиката на българина през Възраждането, с утвърждаването на новото разбиране за саможертвата в името на родината. Разгледаният проблем ни навежда и на мисълта за осъществяване на едно по-обстойно изследване за функционирането на подобни художествени идеи в народното съзнание. Това като че ли ще упълтни представата за мястото на националните герои в духовния ни живот.

²³ Ив. Вазов. Събрани съчинения. Т. 2. С., 1975, с. 95.